

Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti necə yaradıldı

(Tarixi, nəticələri və Azərbaycanın müasir baxışı)

Kərim Şükürov,

tarix üzrə elmlər doktoru, professor, Dövlət mükafatı laureatı

(əvvəli ötən sayımızda)

Bizim tarixi torpaqlarımız Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrlə məhdudlaşmır. O qədər də uzaq olmayan tarixə, XIX əsrin statistikasına baxsaq görərik ki, azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi çox böyük olmuşdur. İndiki Ermənistan əslində Azərbaycanın tarixi torpağıdır. Ona görə, gələcəkdə biz bütün tarixi torpaqlara qayıdacağıq. Bunu gənclər də, uşaqlar da bilsinlər. Biz bu amalla yaşamalıyıq, yaşayırıq, yaşayacağıq.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

II. Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğalının başlanması: Qarabağ mülkiyyətlərinin sonu, ermənilərin hədəfinin İrəvan xanlığına yönəlməsi

Ermənilərin arzuladığı zaman gəldi. Rusiya imperatoru I Aleksandr 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest verdi. 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsindən fərqli olaraq bu manifest Rusiyanın iddiasının daha böyük olduğunu göstərirdi. Vaxtilə erməni-gürcü federativ dövlətindən bəhs edən ermənilər gürcü çarlığını ləğv edən imperator manifestini sevinclə qarşıladılar.

Artıq bölgəyə daxil olan Rusiyanın ermənilərə də münasibəti birmənalı deyildi. Buna baxmayaraq ermənilər Rusiyanın Azərbaycan xanlıqları, Qacarlar (1804-1813) və Osmanlı dövləti ilə (1806-1812) müharibələrindən maksimum yararlanmağa çalışırdılar. Bu mərhələdə onlar istədiklərinə nail ola bilmədilər. 1804 və 1808-ci illərdə rus qoşunlarının İrəvana yürüşü uğursuz oldu. 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanlığı ilə bağlanan müqavilə nəticəsində mülkiyyətlərə dair planlar boşa çıxdı.

Belə bir vəziyyət erməniləri təmin etmədiyindən siyasi varlıqlarını ortaya qoymaq üçün Rusiyanın Qacarlar və Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin kəskinləşməsi və yeni müharibələrin (1826-1828, 1828-1829) başlanmasında müəyyən rol oynadılar. Qarabağ mülkiyyətlərinə olan ümidlər puça çıxdığına görə, İrəvan xanlığının işğalının həyata keçirilməsi ətrafında oyunlar başlandı.

Erməni ənənəsinə uyğun olaraq, erməni dövləti üçün IV əsrdə yaradılan konsepsiya bu dəfə də Qarabağ mülkiyyətləri üçün uydurulmağa başladı. Raffi ləqəbli Akop Məlik-Akopyan (1835--1888) 1880-ci illərin əvvəllərində sonralar ermənilər tərəfindən dəfələrlə çap olunan "Xəmsə mülkiyyətləri" adlı kitab yazdı. Bu dəfə də mülkiyyətlərin süqutunda xəyanətə xüsusi yer ayrıldı və xəyanətkarlığın əsas simvolu Vərəndə məliyi Məlik Şahnəzər oldu.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında konsolidasiyası: kütləvi köçlər və Erməni vilayətinin yaradılması

Bu dövrdə ermənilərin mövqeyini Lazarev nəslindən olan Xristofor Lazarev və Gürcüstan və İmeretiyada erməni yeparxiyasının rəhbəri, sonralar isə patriarx olan (1842-1857) Nerses Aştaraketski təmsil edirdi. 1827-ci ildə Benkendorf vasitəsilə Lazarev tərəfindən tərtib edilən "Ermənilər haqqında" məruzə qeydləri çara təqdim edildi. Burada qədim erməni dövlətinin bərpasından, Rusiya tərkibində onun muxtar vəziyyətindən bəhs olunurdu. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan işğal edildikdən sonra xanlığın yeni statusu məsələsi yarandı.

Rusiyanın yerli hakim dairələri İrəvan xanlığının işğalından sonra onu vilayətə çevirdi, burada müvəqqəti idarə yaradıldı. Beləliklə, ilkin vəziyyətə görə, Rusiyaya müqavimət göstərən və ləğv olunan digər Azərbaycan xanlıqları kimi, İrəvan xanlığında da vilayət quruluşunun təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Ermənilər isə vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişməyə çalışırdılar. Lazarevin 1827-ci ilin sonlarında tərtib etdiyi "xüsusi layihə"də yenə də muxtar erməni dövlətinin bərpasından bəhs edilirdi.

1828-ci ilin fevralında imzalanan Türkmənçay müqaviləsi İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçməsinə təsdiq etdi. Çar I Nikolay Türkmənçay müqaviləsindən qısa bir müddət sonra, martın 21-də İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında mərkəzi İrəvan olan Erməni vilayəti yaratdı və onu çar tituluna daxil etdi.

Belə bir fərmanın meydana gəlməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Ermənilərin burada ciddi təsiri ilə yanaşı, Rusiya imperiyası Osmanlı və Qacarlar ilə sərhəddə özünə etibarlı dayaq yaratmaq istəyirdi. Beləliklə, ermənilər Erməni vilayəti kimi siyasi status aldılar. Vilayət idarəsində təmsil olunan Aştaraketski bundan istifadə edərək müsəlmanların sıxışdırılması ilə ermənilərin mövqeyini daha da möhkəmləndirməyə çalışırdı.

Bununla eyni zamanda, vilayətin erməniləşdirilməsi istiqamətində də işlər genişləndirildi. Ermənilərin kütləvi şəkildə işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrində rəsmiləşdirilsə də, onların bundan məharətlə istifadə etməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Bu şərtlər daxilində İran və Osmanlı dövlətindən köçürülmüş 130 mindən çox erməni keçmiş İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan və digər xanlıqların ərazisində yerləşdirildi. Ermənilər “siyasi status”la birlikdə, demoqrafik yüksəliş də əldə etdilər.

Bütün bunlarla bərabər, Erməni vilayətinin təcrübəsi göstərdi ki, ermənilər kilsə, ticarət və siyasi intriqlarda nə qədər çevik olsalar da, dövlətçilik sahəsində o dərəcədə naşı olaraq qalırlar. Çar I Nikolayın 1837-ci il Qafqaz səfəri zamanı Erməni vilayətini yaratmaqla ermənilərə nə dərəcədə önəm verdiyini də göstərmək istəyirdi. Onun burada qarşılaşdığı mənzərə isə hökmdarı özündən çıxardı. Erməni vilayətinə dair həmin dövrdə yazılan və çap edilən nəşrlər də vilayətin real vəziyyətini gizlədə bilmirdi. Yarıtmaz fəaliyyətinə görə erməni Bebutov başda olmaqla vilayət administrasiyası işindən uzaqlaşdırıldı. 1840-cı ildə isə Erməni vilayəti ləğv edildi.

Ermənilər siyasi statusdan fərqli olaraq kilsənin mövqeyini möhkəmləndirməyə nail oldular. 1836-cı ildə erməni-qriqorian kilsəsi haqqında əsasnamə onun hüquqi vəziyyətini stabiləşdirdi. Alban kilsəsi ilə tarixi mübarizə də erməni kilsəsinin xeyrinə həll edildi. Erməni kilsəsinin mərkəzi olan Eçmiədzin Erməni vilayətində də təsirli rola malik oldu. Ermənilər siyasi məsələlərdəki problemlərə baxmayaraq, kilsənin mənafeyinə qarşı yönələn hər hansı bir addımı qəti müqavimətlə qarşıladılar. Bu özünü 1903-cü ildə göstərdi.

İrəvanın erməni siyasi mərkəzinə çevrilməsi siyasəti və onun iflası

İlk vaxtlar İrəvan vilayətinin, sonra isə bütövlükdə, Erməni vilayətinin siyasi mərkəzi kimi İrəvan şəhəri müəyyən edildi. Ehsan xanın siyasəti nəticəsində Naxçıvanda yerli hakimiyyətin möhkəmlənməsi ilə ermənilərin burada fəaliyyətinin aradan qaldırılması onların İrəvan ətrafında siyasi intriqlarını daha da gücləndirdi. Çar hökuməti də İrəvanın Rusiya işğalına qarşı kəskin müqavimətini, onun strateji əhəmiyyətini və ermənilərin işğal prosesindəki rolunu nəzərə alaraq onların vəziyyətini möhkəmləndirməyə çalışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq Erməni vilayətində olduğu kim, İrəvan şəhərində də ermənilər onlara ayrılan missiyanı yerinə yetirə bilmədilər. Ermənilər daha çox gəlir əldə etmək məqsədi ilə işğaldan sonra iqtisadi həyatı canlanan Tiflis, Gəncə, Şamaxı, Bakı və digər şəhərlərə meyil edirdilər. İrəvanın vilayətin ləğvindən sonra qəza şəhərinə (1840–1849), sonra isə quberniya şəhərinə çevrilməsi də vəziyyəti dəyişmədi. İrəvan əhalisinə, şəhər həyatının xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan şəhəri kimi varlığını davam etdirməkdə idi.

“Erməni məsələsi” və ermənilərin ondan yararlanmaq cəhdləri

Rusiya 1853--1856-cı illər Krım müharibəsində məğlub olduqdan sonra Osmanlı imperiyasından qisas almaq üçün məqam gözləyirdi. Belə bir fürsət 1877-ci ildə yetişdi. Rusiya Osmanlı imperiyası ilə 1877--1878-ci illər müharibəsində qələbə qazandı. San-Stefano (19 fevral--3 mart 1878-ci il) barışı, sonra isə Berlində sülh müqaviləsi (1--13 iyun 1878-ci il) bağlandı. Bu müqavilə ilə “erməni məsələsi” adlanan siyasət beynəlxalq gündəmə daxil oldu.

Bu mahiyyət etibarilə böyük dövlətlərin Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmasına əsaslanırdı. Rusiya bununla həm Osmanlı imperiyasını zəiflətmək, həm də Rusiya ermənilərinin diqqətini imperiyadan qonşu dövlətə keçirmək istəyirdi.

Ermənilər də “erməni məsələsi”ndən maksimum yararlanmağa çalışırdılar. Onun əsas istiqamətini Rusiya və Osmanlı ermənilərinin siyasi fəaliyyətinin ilk dəfə olaraq vahid istiqamətdə birləşməsinin baş verməsi təşkil edirdi. Əsas hədəf isə Osmanlı imperiyası idi. Bunun üçün ermənilər siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa başladılar. 1887-ci ildə erməni sosial-demokrat partiyası – Qnçak, 1890-cı ildə isə erməni inqilabi federasiyası – -Daşnaksütyun meydana gəldi.

Ermənilərin daşnaklaşması, Daşnaksütyunun erməni cəmiyyətinin siyasi liderinə çevrilməsi

Daşnaksütyun qısa bir zamanda ermənilər arasında möhkəmlənə bildi. Hər bir erməni dini baxımdan qriqorian olmaqla bərabər, siyasi cəhətdən daşnaklaşmağa məhkum edildi. Azərbaycan xalqına qarşı

soyqırımların təşkilatçılığını və yerli türklərin torpaqlarını işğal edərək burada erməni dövləti yaradılmasını da daşnaklar həyata keçirdilər.

1890-cı illərdə ermənilər Osmanlı dövlətinə qarşı genişmiqyaslı üsyana qalxdılar. Bu qiyamlar ləğv edildikdən sonra ermənilər siyasi fəaliyyəti Rusiyaya keçirdilər. Daşnaklar tərəfindən yayılan xəritələrdə erməni dövlətinin tərkibinə Osmanlı torpaqları ilə bərabər Rusiyanın hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqları da daxil edilirdi.

Ermənilərin artan imkanlarından narahat olan çar hakimiyyət dairələri onların hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün fəaliyyətə keçdi. 1903-cü ildə erməni-qriqorian kilsəsinin əmlakının müsadirə edilməsi haqqında fərman verildi. Erməni-qriqorian kilsəsinin rəhbərliyi ilə çar hökumətinə qarşı terror hərəkatı başlandı. Nəticədə, hökumət geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu hadisələr Rusiyanın tərkibindəki Azərbaycan torpaqlarında dövlət yaratmaq sahəsində imperiyaya keçən təşəbbüsləri ermənilərin yenidən öz əllərinə almasına da təkan verdi.

İrəvan və ətrafında möhkəmlənmək üçün azərbaycanlılara qarşı qətlam (1905–1906-cı illər)

Ermənilər Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində dövlət yaratmaqla itirdikləri ümidlərini geri qaytarmaq və siyasi mərkəz kimi möhkəmlənə bilmədikləri İrəvan və ətrafında mövqelərini gücləndirmək üçün yeni bir vasitəyə – azərbaycanlılara qarşı soyqırımlara əl atdılar. Təsədüfi deyil ki, 1905--1906-cı illərdə tarixə “erməni--müsəlman davası” kimi daxil olan münaqişələrin gedişində ermənilər ən qanlı hadisələri Qarabağ və İrəvanda törətdilər. Erməni kapitalının ən çox mərkəzləşdiyi Bakıda da azərbaycanlılara xüsusi qəddarlıqla divan tutuldu.

Çar hökuməti 1903-cü il təcrübəsini nəzərə alaraq bu hadisələrdən erməni-qriqorian kilsəsinə deyil, daşnaklara qarşı istifadəyə üstünlük verdi. Burada daşnakların gənc türklər ilə yaxınlaşması da öz təsirini göstərdi. Daşnaklar üzərində 1907–1908 və 1911-ci illərdə məhkəmə quruldu. Rusiya “erməni məsələsi”ndə təşəbbüsə yiyələnmək üçün Osmanlı dövlətinə təzyiqlər artırırırdı. Nəticədə, 1914-cü ilin yanvarında erməni islahatına dair müqavilə imzalandı.

Yaxınlaşan I Dünya müharibəsi ilə bu müqavilə əhəmiyyətini itirdi. Rusiya siyasi rıçaqlardan ermənilərdən öz siyasəti üçün vasitə kimi istifadəyə keçdi. Ermənilər də müqavilə ilə yaradılmış vəziyyətdən istifadə edərək Osmanlı ərazisində dövlət yaratmaq iddiası ilə ruslarla ittifaqı gücləndirməyə çalışdılar. Bununla da ermənilərin Osmanlı ərazisində dövlət yaratmaq iddiası real şəkildə ortaya çıxdı.

Beləliklə, ermənilərin dövlət yaratmaq iddiasının “Azərbaycan layihəsi” yeni, “Osmanlı layihəsi” ilə əvəz olundu. Onun Rusiyanın bir-birini əvəz edən üç hakimiyyətinə – çar Rusiyası, Müvəqqəti hökumət və Sovet Rusiyasına uyğun üç variasiyası oldu.

I Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsi: erməni hərbi qrupunun yaradılması, soyqırımı qatilinə çevrilməsi (1914–1917, fevral)

1914-cü il 19 iyulda (1 avqustda) I Dünya müharibəsi başlandı. Dünya müharibəsi erməniliyin əsrlərlə formalaşmış mahiyyətini açıb göstərdi, erməni cəmiyyətinin bütün təbəqələrini və onları təmsil edən aktorları hərbi-siyasi meydana çıxardı.

İlk dəfə bu sırada yeni bir dəstə-- əlinə silah keçən və onu dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı yönəldən, sərkərdə kimi təqdim olunan hərbi qrup (Andronik, Dro və b.) peyda oldu. Rusiya ordusu tərkibinə daxil olan erməni könüllü korpusunun bu hərbi qrupu yerli erməni silahlı qüvvələri ilə birləşib, müharibə qanunlarının ziddinə olaraq, Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalisini məhv edir, həmin əraziləri etnik təmizləmə yolu ilə erməni dövləti qurmaq üçün hazırlayırdı. Bu hərbi canilər sonra Azərbaycan ərazisində də fəaliyyətlərini davam etdirdilər.

Osmanlı hökuməti də hərbi vasitələr ilə birgə, müharibə dövrünün tələblərinə uyğun dövlət tədbirləri də həyata keçirirdi. 1915-ci ildə ermənilərin köçürülməsi haqqında qanun qəbul edildi. Hərbi əməliyyatlar və köçürülmə zamanı 500 mindən çox erməni Rusiyanın hakimiyyəti altında olan ərazilərə, o cümlədən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına, İrəvan ətrafına köçdü.

Osmanlı dövləti ərazisində çar Rusiyası vasitəsi ilə erməni dövləti yaratmaq arzusu

Qafqaz cəbhəsindəki uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Osmanlı ərazisinin böyük bir hissəsini ələ keçirən Rusiya burada idarəçiliyin təşkilinə başladı. Bu məqsədlə 1916-cı ilin iyulunda Türkiyədən müharibə hüququ üzrə tutulmuş vilayətlərin idarəsi haqqında müvəqqəti əsasnamə təsdiq olundu. Həmin ərazilərdə Qafqaz administrasiyasına tabe olan general-qubernatorluq yaradıldı. Bununla da ermənilərin bu torpaqlarda Rusiya vasitəsi ilə dövlət yaratmaq arzuları gözündə qaldı. I Pyotrda bəri ermənilərin əvvəlcə Azərbaycan

torpaqlarında, sonra isə Osmanlı ərazisində dövlət yaradacaqları ilə bağlı çar hökumətinin köməyinə bəslədikləri ümidlər bu dəfə doğrulmadı, 1917-ci ilin fevralında süqut etdi.

Çarlığın süqutu: ermənilərin rusiyapərəst, Rusiyanın isə ermənipərəst siyasətinin davamı

Ermənilərin İsrail Ori vasitəsilə çar I Pyotr ilə münasibətlər yaratmasından 200 ildən çox dövr keçsə də çar Rusiyası ermənilərin ümidlərini doğrultmadan dağıldı. Buna baxmayaraq ermənilərin Rusiya orientasiyası aktuallığını itirmədi. Rusiyada qurulan sonrakı hökumətlər ermənilərin ümidlərini doğrultmaq üçün daha fəal siyasət yeritməyə başladılar. Müvəqqəti hökumət, ardınca isə sovet hökuməti ermənilərə dəstəyini aydın şəkildə ifadə etdi.

(ardı var)